

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ М. ДРАГОМИРОВА – КИЇВСЬКОГО, ПОДІЛЬСЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

В. ВАСИЛЬЧУК

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті розглядається життєвий шлях М. Драгомирова – київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Аналізується його творчий доробок, який охоплює різноманітні сфери суспільної та наукової діяльності, військової справи. Констатується, що Михайло Драгомиров як військовий та громадський діяч, науковець і публіцист був однією з найяскравіших постатей свого часу, виявив при цьому глибоке шанування української духовної спадщини.

Ключові слова: військове мистецтво, Південно-Західний край, освітня та економічна політика, національне питання, громадські організації.

Аннотация

В статье рассматривается жизненный путь М. Драгомирова – киевского, подольского и волинского генерал-губернатора. Анализируется его творческое наследие, которое охватывает разнообразные сферы общественной и научной деятельности, военного искусства. Констатируется, что Михаил Драгомиров как военный и общественный деятель, ученый и публицист был одной из самых ярких фигур своего времени, проявил при этом глубокое уважение к украинскому духовному наследию.

Ключевые слова: военное искусство, Юго-Западный край, образовательная и экономическая политика, национальный вопрос, общественные организации.

Summary

The article deals with the way of life of M. Dragomirov – Kiev, Podolsk and Volyn Governor-General. He was also actively studying and searching for ways to overcome the problems of the region. An important focus of social activity of M. Dragomirov was to create a developed grid of public schools designed to meet the educational needs of multi-ethnic and multiconfessional region's population. He showed special love for overt and Ukraine, folk art, language and history. Scientific use of general covers various areas of research, but the priority was to study the issues of military art. Modern scholars rightly concluded that Mikhail Dragomirov as a military and public figure, scientist and writer – is one of the brightest figures of his time.

Key words: troops, governor, Southwest region, educational and economic policy, the national question of the state, public organizations.

Історичне минуле, сьогоднішня Україна як суверенної держави тісно пов'язане з життям та діяльністю видатних особистостей, їхніми науковими, політичними та громадськими здобутками. Біографічні дослідження допомагають глибше розкрити сутність історичних подій, їх вплив на суспільну свідомість. Без осмислення життєписів окремих історичних постатей важко зрозуміти світоглядний, соціокультурний та інтелектуальний контекст життєдіяльності суспільства у різний час історичного процесу в Україні.

На сучасному етапі розвитку історичної науки є характерним постійне звернення до проблем біографічних досліджень, вивчення ролі і місця окремих постатей у перебігу розмаїтих подій, явищ історії України. Однією з них є відомий військовий теоретик, історик, публіцист, командувач 14-ї піхотної дивізії, начальник Миколаївської академії Генерального штабу (професор тактики і військової історії), командувач військами Київського військового округу, київський, подільський і волинський генерал-губернатор, член Державної Ради Росії – Михайло Іванович Драгомиров. Його постать уже привертала увагу до себе науковців. Важливим

внеском у вивчення біографії діяча стали праці В.Дурова¹, В.Шандри, А.Матвієнка, В.Іванової та ін.² У них охарактеризовано діяльність генерал-губернатора Південно-Західного краю, дана оцінка його ролі у діяльності органів управління і військової справи в імперії.

Михайло Драгомиров народився 9 листопада 1830 р. на батьківському хуторі неподалік від Конотопа Чернігівської губернії. Початкову освіту здобув у Конотопському повітовому училищі. Далі він пішов слідами батька, учасника війни 1812 р. У 1849 р. загальну військову освіту отримав у Дворянському полку в Петербурзі – військово-навчальному закладі, що готував офіцерів для російської армії. Його ім'я як одного з кращих випускників викарбуване на мармуровій дошці закладу.

1854–1856 рр. навчався у Миколаївській військовій академії Генерального штабу в Петербурзі, яку він закінчив із золотою медаллю. У 1858 р. військове міністерство направило Драгомирова на один рік за кордон для вдосконалення військових знань та збирання відомостей про організацію іноземних армій. У Франції він слухає лекції в училищі Генерального штабу, вивчає військову справу в Англії і Бельгії, згодом у Пруссії. В кінці року їде до Італії, де бере участь у бойових діях австро-італо-французької війни як спостерігач при штабі Сардинської армії. Після закордонного відрядження почав служити в Генштабі, з 1860 р. – викладає в академії Генштабу і дістає звання професора (1863). У 1868 р. він отримує звання генерал-майора. Водночас М.Драгомиров читав курс тактики й військової історії цесаревичу Миколі Олександровичу, а з 1866 по 1868 рр. – викладав ці самі предмети великим князям Олександрю Олександровичу (майбутньому імператору Олександрю III) і Володимирю Олександровичу³.

Займаючись педагогічною і науковою діяльністю, він водночас виконує обов'язки начальника штабу 2-ї гвардійської кавалерійської дивізії. У ході австро-пруської війни 1866 р. був представником Росії при прусській військовій ставці, де зустрічався з королем Пруссії Вільгельмом I та «залізним канцлером» Бісмарком. Підсумком вражень і набутого досвіду стали його історичні та науково-публіцистичні праці – «Очерки австро-прусской войны в 1866 г.», «Учебник тактики» для військових училищ⁴. У цих публікаціях він переконливо розкриває важливу роль військового виховання у формуванні боєздатності армії. «Набрана і навіть організована маса – натовп, а не військо, якщо вона не вихована з військового погляду, – зазначає М.Драгомиров. – Військове виховання відає переважно сферою волі, сферою розуму. Виховання важливіше за навчання, бо військова справа радше вольова, аніж розумова, навіть на тлі вдосконалення зброї та військової техніки»⁵.

Він дуже болісно і критично реагував, якщо цивільні особи зневажливо ставилися до армії і військової справи, незважаючи на жодні авторитети. Дуже гострою була його реакція на «Проект про переформування армії» Льва Толстого, в якому було чимало суб'єктивістських оцінок. «Солдат – бранное поносное слово в устах нашего народа, солдат – существо грубое... – зазначав письменник. – Русский генерал, по большинству, существо отжившее, усталое, выдохнувшееся... без ума, образования и энергии»⁶. Генерал вступив у рішучу полеміку з письменником, здійснив фаховий аналіз роману «Війна і мир» з військової точки зору і зауважив чимало недоречностей у висвітленні перебігу воєнних дій. Він доходить висновку: військові фахівці не знайдуть у романі нічого, «крім того, що військового мистецтва немає, що підвезти вчасно провіант і веліти йти тому направо, тому наліво – справа не хитра і що бути головнокомандувачем можна нічого не знаючи і нічому не навчившись». Напружені взаємини між генералом і письменником, які супроводжувалися листуванням, тягнулися роками і викликали неабиякий інтерес суспільства. Зрештою вони стали відвертими ворогами після того, як Толстой дав негативну оцінку «Солдатській пам'ятці» генерала М.Драгомирова⁷.

Вражаючою є різнобічна ерудиція генерала, зокрема в галузі світової літератури та мистецтва. Широту діапазону знань М.Драгомирова констатує один із французьких військових письменників, якому довелося спілкуватись з М.Драгомировим. Він наголошує

на обізнаності останнього з творчістю Гете, Достоєвського, Мопассана, Сервантеса, Стендаля, Толстого, Шекспіра. Цікавився М. Драгомиров і філософією Декарта, Канта, Ніцше, Прудона, Шопенгауера. Про фахові знання з історії мистецтва свідчить його стаття для художнього альбому «Великі маневри російської армії»⁸.

1869 р. М. Драгомиров був призначений начальником штабу Київського військового округу. У 1873 р. він – командувач 14-ї піхотної дивізії в Одеському військовому окрузі. М. Драгомиров особисто знайомиться з офіцерами, проводить кадрові зміни в дивізії. Корифей українського театру М. Садовський, який служив у той час у лавах дивізії, залишив виразні спомини про свого командира: «Драгомиров сидів на своєму гнідому коні, як влитий. Широкогрудий стан його здавався дубовим окоренком, міцно задовбаним у стан коневі. Лице рум'яне, смішне. З під окулярів дивилися сірі, соколині очі. Невеличкі, густі, чорні, як смола, вуса, звисли над губою вниз. Вся статура і обличчя його виявляли чистокровного українця. Тип давнього нашого козацтва вмить з'явився перед моїми очима. Таким я собі в своїх думках малював гетьмана Богдана, чи кошового Сірка»⁹.

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. він командує 14 піхотною дивізією. За блискуче форсування Дунаю і взяття м. Систов (тепер Свиштов у Болгарії) Драгомирова відзначено орденом Георгія III-го ступеня і званням генерал-лейтенанта. Після важкого поранення в бою на Шипкінському перевалі він залишив діючу армію.

Після лікування М. Драгомиров з 1 квітня 1878 р. майже 11 років перебував на посаді начальника Миколаївської військової академії генерального штабу в Петербурзі. Він знову вивчає досвід і нові тенденції у військовій справі у штабах європейських армій (двічі відвідує Францію). Набуті знання М. Драгомиров використовує для написання праць з психології, педагогіки та сучасної військової тактики. Він стає засновником військової психології і вводить у воєнну науку психологічну категорію «пружності» – як головної якості, необхідної солдатів для перемоги¹⁰. 1879 р. М. Драгомиров видав свою головну працю – «Учебник тактики», який був основним посібником для навчання офіцерів мистецтву цієї справи¹¹. Підручники М. Драгомирова стали базовими для підготовки майбутніх військовослужбовців.

Його заслугою є створення цілісної військово-педагогічної школи у російській армії. Він започаткував навчально-виховну систему, враховуючи зміни, які відбулись на той час у військовому мистецтві європейських країн (модернізована стратегія і тактика, що викладалася в іноземних військово-навчальних закладах, поява нових видів зброї). Генерал проводив практичні заняття, читав лекції з сучасної військової історії слухачам академії, спираючись на свій досвід ведення бойових дій. М. Драгомиров був непересічною людиною, обдарованою глибоким розумом, із загостреним почуттям честі й справедливості. Він ніколи не боявся говорити правду. Звичайно, йому були притаманні монархічні почуття, однак він не виключав можливості мати і власні політичні переконання. Проте для нього вони були несумісні з військовою службою. На одній із своїх лекцій генерал зауважив: «Я с вами говорю как с людьми, обязанными иметь свои собственные убеждения. Вы можете вступать в какие угодно политические партии. Но прежде, чем вступить, снимите мундир. Нельзя одновременно служить своему царю и его врагам»¹².

Військово-педагогічні погляди досвідченого військовика справили значний вплив на підготовку майбутнього офіцерського складу Росії. Цьому сприяли також розроблені М. Драгомировим засоби і методи навчання солдатів гімнастиці, штиковому бою, стрільбі і військовому строю. Культивування нових відносин офіцерів і «нижчих чинів» вело до формування сприятливого для досягнення навчально-виховних цілей клімату і, як наслідок, до більшої самовіддачі бійців як у мирний, так і у бойовий час. М. Драгомиров орієнтував майбутніх офіцерів на усвідомлення величезної ролі людського фактора, який завжди відігравав чи не найголовнішу роль у військовій справі. Ще в праці «Очерки австро-прусской войны в 1866 году» він підкреслював, що «там, где человек всего боится, где его энергия притуплена,

нравственная самостоятельность преследуется как нечто вредное, там он по необходимости будет бояться и неприятеля: не на столько, может быть, чтобы бегать от него при первой стычке, но на столько, чтобы носить вечно в себе язву нравственного убеждения в невозможности его победить»¹³.

13 серпня 1889 р. М. Драгомирова було призначено на посаду командувача військами Київського військового округу (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Курська губернії і Хотинський повіт Бессарабської губернії). Перші три утворювали генерал-губернаторство на чолі з графом О. Ігнат'євим.

Протягом чотирнадцяти років М. Драгомиров був керівником Київського військового округу (1889–1903). Впровадження технічних нововведень у окрузі відбувалось за безпосередньої участі генерала. Драгомиров був одним з перших, хто почав створювати військовий повітряний флот і усвідомлював його роль у майбутньому. За вказівкою М. Драгомирова вся документація Київського військового округу перебувала під його особистим жорстким контролем. Накази Драгомирова друкувалися після оглядів військ і містили аналіз недоліків і підсумки. Ця робота велася дуже ретельно, що сприяло створенню військового архіву і наведенню порядку у військових справах округу. Цікаво, що європейські країни використали цей досвід для поліпшення організаційної роботи в своїх арміях. Так, у 1900 р. румунський король Карл I відвідав Київ і зустрічався з М. Драгомировим для ознайомлення з місцевим досвідом військової діяльності¹⁴. Керівництво Київським округом було яскравим зразком військово-наукової і педагогічної діяльності. Всі накази командувача округу, витяги з книг та рецензії на них публікувались у загальноросійських військових періодичних виданнях і в багатьох країнах Європи.

Однак його діяльність не сприймалась однозначно в середовищі імперської управлінської еліти. Між ним і генерал-губернатором О. Ігнат'євим виникали постійні непорозуміння. Зрештою це призвело до того, що обидві посади було об'єднано в одну¹⁵. З 1 січня 1898 по 1903 рр. командувач військами Київського військового округу Драгомиров одночасно обіймав посаду київського, подільського і волинського генерал-губернатора. У його полі зору опинилося чимало проблем суспільно-політичного життя Південно-Західного краю. Важливе значення він надавав селянському питанню, особливо реорганізації сільського самоуправління, зокрема способів фінансування волосних управлінь. Генерал-губернатор зазначав, що послугами цих установ користуються чимало осіб: поміщики, міщани, селяни-орендарі, чиншовики тощо, однак їхня діяльність забезпечувалася лише коштом селян, приписаних до волості. Також він наполягав на створенні закону, що передбачав би загальний податковий обов'язок.

До питань, що потребували негайного втручання генерал-губернатора, належали розбудова міст, їх благоустрій, удосконалення міського самоуправління, медичне обслуговування населення, залізниця та ін. М. Драгомиров особисто контролював основні процеси київського міського життя, постійно звертав увагу на бюджет міста, запровадження додаткових податків та зборів. Так, після п'ятирічної співпраці міста із Товариством «Савицький і Страус» 29 січня 1896 р. до Київської управи було надіслано лист, в якому йшлося про необхідність збільшення електроенергії для дрібної і середньої промисловості і освітлення вулиць міста. Потрібно було будувати електростанцію, а це вимагало значних капіталовкладень. Вирішення проблеми Товариство знайшло у підписанні нового контракту, який у фінансовому аспекті був би вигідний обом сторонам. Було укладено нову угоду, терміном 50 років, після яких міська влада повністю отримувала у власність все майно товариства. 1898 р. М. Драгомиров у листі до Міністерства внутрішніх справ звернувся за дозволом на «разрешение употреблять в г. Киеве переменный ток с напряжением 2500 вольт по воздушным проводам, в виду обнаруженной опытом потребности в расширении дела и увеличении освещаемого района»¹⁶. Після особистого втручання генерал-губернатора Міністерство дало згоду на збільшення напруги змінного струму і розширення мережі освітлення міста.

М. Драгомиров доклав чимало зусиль до розвитку освіти і культури в Києві. Він активно сприяв появі в Києві Музею старовини і мистецтв. Під його керівництвом проклали справжній бульвар у Липках, було завершено спорудження Будинку народної освіти (сучасний театр оперети) і Політехнічного музею. Київський костюл Святого Миколи (тепер Національний будинок органної та камерної музики України) було споруджено за активної підтримки М. Драгомирова. Все це сприяло його високому авторитету не тільки серед військових, але й цивільних осіб.

1898 р. Драгомиров підтримав клопотання композитора М. Лисенка перед владою про відкриття музично-драматичної школи у Києві. Міністерство внутрішніх справ у Санкт-Петербурзі затвердило статут цієї школи. Однак через брак коштів відкриття Музично-драматичної школи М. Лисенка відбулося у 1904 р. За сприяння М. Драгомирова у 1899 р. відкрилася українська книгарня, де друкувався журнал «Киевская старина», який став осередком українського просвітницького руху. На початку ХХ ст. Київ перетворився на важливий центр книгодрукування, поширення і збереження книги. 1904 р. у місті було 28 книгарень, 67 лавок, 5 книжкових складів та ін.¹⁷ На редакційних засіданнях часопису стало можливим обговорювати різноманітні проблеми розширення сфери вживання українського слова, зокрема влаштування лекцій, благодійних вистав, ініціатором яких виступала редакція журналу. За клопотаннями історика О. Лазаревського, мовознавця П. Житецького, історика О. Левицького, редактора «Киевской старины» В. Науменка, родини колекціонера і мецената В. Тарновського М. Драгомиров надавав дозволи відслужити панахиду за Т. Шевченком у Софійському соборі та проінформувати про це громадськість у місцевій пресі¹⁸. За попереднього генерал-губернатора українська громада міста не могла й мріяти про те, щоб отримати дозвіл на подібне вшанування поета.

Михайло Драгомиров ніколи не забував своїх коренів та багато в чому сприяв діяльності української інтелігенції. Завдяки підтримці генерал-губернатора активно розвивалося українське театральне мистецтво. М. Садовський згадував про цю підтримку генерал-губернатора: «Це був, можу сказати, таємний Никодим Українства. За його влади ми зітхнули вільніше... Коли мені траплялося звертатися до нього в якійсь театральній справі, він завжди дуже радо мене зустрічав, уважно вислуховував усе й навіть балакав зі мною на офіційному прийомі по-українському. Це вже одно свідчить про його прихильність до всього українського»¹⁹. Слід зазначити, що драма М. Садовського «Богдан Хмельницький» була на розгляді цензури дванадцять років – з 1886 по 1898 рр. і тільки Драгомиров зумів її захистити²⁰. М. Драгомиров весь час на своїй посаді допомагав оминати цензурні перешкоди для українського театру та для українських книжок. Він сприяв появі вистав «Крути та не перекручай» і «За двома зайцями» М. Старицького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «По ревізії», «Дай серцеві волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Наталка-Полтавка» І. Котляревського та ін.²¹

В Одесі М. Драгомиров встановив дружні контакти з видатним діячем українського театру М. Кропивницьким та професором місцевого університету, видатним біологом І. Мечниковим. Під час перебування із сім'єю у Кишиневі (за місцем розташування штабу дивізії) генерал знайомиться з письменником І. Нечуєм-Левицьким²². У Миколаєві, де дислокувався ще один полк дивізії, генерал познайомився з двадцятирічним Миколою Аркасом, сином адмірала, командувача Чорноморським флотом, студентом Одеського університету, майбутнім автором опери «Катерина» та відомої праці «Історія України-Руси».

1889 р. відбулася перша зустріч М. Драгомирова з художником І. Рєпіним у Петербурзі. Рєпін побачив у М. Драгомирові прообраз центрального персонажа своєї картини «Запорожці» – кошового отамана Івана Сірка. Художник уже розпочав роботу над картиною (він працював над нею з 1878 по 1893 рр.) і довго шукав особу, яка змогла б стати образом відомого героя козацької України. З перших сеансів позування їхні бесіди мали відвертий, дружній характер і справили на художника велике враження. «Надо быть философом, как Драгомиров (наш

известный герой генерал). Сегодня третий день как пишу с него этюд для «Запорожцев» и поражен его философским взглядом на жизнь, глубиной ума – не ожидал!», – писав І.Рєпін художниці Є.Званцевій у листі від 19 травня 1889 р.²³ Сюжет картини відтворює один з епізодів історії запорозького козацтва, але художник вклав у нього глибший зміст: він наповнив картину почуттями героїзму, нескореністю козацького духу, безмежним волелюбством, героїзмом і звитягою запорожців.

Трохи пізніше був написаний портрет доньки Драгомирова – Софії. У вересні 1889 р. художник пише портрет Михайла Івановича, і ця робота була однією з найкращих з серії портретних образів І.Рєпіна. Сьогодні цей портрет зберігається в Державному історичному музеї в Москві. Ілля Рєпін, який патрунував молодому українському художнику М.Пимоненку, познайомив його з генералом. Між ними зав'язалися дружні стосунки. Спроби Миколи Пимоненка, майстра жанрового живопису, розробляти історичну тематику зацікавили генерала і він зробив художнику замовлення. Завдяки Драгомирову талановитий художник активно звертався до висвітлення історичного минулого свого народу і створив низку картин на козацьку тематику: «У похід» та «Повернення з походу», ескізи «Козаки відпочивають», «Богдан Хмельницький» та ін. Звертався Пимоненко й до портретного живопису, зокрема створив портрет командувача військами, що демонструвався на XXVI Пересувній художній виставці у Москві у 1898 р.²⁴ «Он был истинный украинец; не забудется краем за свои правдивые и милые как Украина картины, – писав І.Рєпін про М.Пимоненка у листі письменнику І.Ясинському від 27 березня 1912 р. – как его любил и уважал знаменитый генерал философ – Мих. Ив. Драгомиров, как ширый хохол, бесконечно восхищался он картинами Пимоненко»²⁵. Микола Пимоненко був також педагогом – штатним викладачем малювання Київського політехнічного інституту.

Давнім другом М.Драгомирова був професор Київського університету Св. Володимира, відомий історик В.Антонович, лідер так званої народницької школи істориків, до якої належали Д.Багалій, М.Грушевський, М.Довнар-Запольський, І.Линниченко, В.Ляскоронський та ін. В.Антонович об'єднав низку діячів науки, культури та освіти в київській «Громаді», яка ставила важливі для українського суспільства наукові та просвітницькі завдання. Результатом їх діяльності стала публікація надзвичайно цінних етнографічних, історичних, статистичних матеріалів про Україну. Зважаючи на високий науковий авторитет В.Антоновича, М.Драгомиров неодноразово звертався до нього для з'ясування низки питань, пов'язаних з Києвом. Генерал-губернатор неодноразово запрошував професорів В.Антоновича, М.Петрова, П.Житецького, В.Щербину на спеціальні засідання, де обговорювалася проблема відновлення стародавніх найменувань окремих урочищ та місцевостей Києва і присвоєння окремим вулицям і проїздам нових, історично обґрунтованих назв. Пропозиції науковців поділялися на три групи:

1. Найменування, які мають за мету визначити межі давнього Києва часів Володимира і Ярослава.

2. Стосовно давніх назв, які дійшли до нас і мають бути закріплені за відповідними місцями, урочищами і будівлями.

3. Стосовно нових, але обґрунтованих назв з метою відновити в народній пам'яті імена славетних діячів і вже неіснуючі назви давніх споруд.

Серед пропозицій, зокрема, були й такі:

а) проїзд між Софійською і Михайлівською площами (в народі – площа Присутствених місць, у плані без назви) назвати площею Богдана Хмельницького;

б) площі Б.Хмельницького між Хрещатиком і Великою Васильківською повернути колишню назву – Бессарабська;

в) змінити назву вулиці Жилинська на Желанська – від урочища Желань, що згадується у літописі під 1093 р.;

г) існують Троїцька вулиця і Троїцький провулок. Треба залишити назву за провулком, який пролягає поблизу старої розібраної Троїцької церкви, а вулицю іменувати Рильською, бо ця назва здавна затвердилася в народі;

д) вулицю Почайнську треба правильно іменувати як Почайнинську²⁶.

Таким чином, члени комісії завжди підходили до питання топоніміки Києва уважно, ґрунтуючись на засадах історичної доцільності та виправданості. М. Драгомиров любив відвідувати лекції В. Антоновича з історії України, і це і сприяло зміцненню їх приязних стосунків. За свідченням Є. Чикаленка, В. Антонович і П. Житецький часто запрошували М. Драгомирова «на вареники, ковбаси і слив'янку», де обговорювали питання української культури, науки, мистецтва²⁷.

Гарні стосунки були у М. Драгомирова з професором Харківського університету, відомим знавцем історії Слобожанщини, фахівцем у галузі архівної справи, історіографії та джерелознавства, археології Дмитром Багалієм. Відомо, що їх поєднувала не лише любов до історії, а й тісні дружні стосунки. М. Драгомиров був хресним батьком однієї з доньок Д. Багалія²⁸. В одній із своїх праць Д. Багалій писав: «Згадаємо тут і про славного земляка М. Драгомирова, котрий, наїжджаючи у Харківщину, розмовляв по-українськи і щиро любив Україну та її побут»²⁹.

Сьогодні ми маємо велику кількість джерел, які підтверджують позитивну налаштованість генерала Драгомирова до всього українського. Він частенько запрошував до себе додому лідерів Київської Громади й вів з ними довгі задушевні розмови. Таке демократичне ставлення губернатора дало змогу українським національним організаціям посилювати свою діяльність у місті й усій губернії. М. Драгомиров був дуже популярною особистістю, і чимало незлостивих анекдотів і жартів досі живуть у теплих згадках про генерала. В своїй праці «Пятьдесят лет в строю» О. Ігнат'єв, син названого вище генерал-губернатора, описує один з таких кумедних епізодів. 30 серпня М. Драгомиров забув привітати з днем народження Олександра III. Згадавши про це, він 3 вересня терміново надіслав царю телеграму – «Третій день п'ємо здоров'я Вашої Величності». На що цар, як відомо, й сам мастак випити, відповів не менш дотепно: «Пора б і припинити. Олександр»³⁰. У Київському інституті шляхетних дівчат, де вони виховувалися у дусі любові до навчання, праці та інших добродієностей, М. Драгомиров видав наказ: «Інституткам вітати його не поклонами і реверансами, а зупинившись, по-військовому зробити фронт і посміхаючись проводити очима». При цьому сам губернатор відповідав дівчатам відданням військової честі.

1901 р. Микола II нагородив його вищим російським орденом – святого Андрія Первозванного. У 1903 р. М. Драгомиров вийшов у відставку і поселився у родинному маєтку в м. Конотоп. У цьому ж році був призначений членом Державної Ради. Далі стало питання про призначення М. Драгомирова головнокомандуючим російської армії на Далекому Сході, але він вже відчував себе недобре. Останні роки він присвячує науково-публіцистичній діяльності, підтримує давні зв'язки з літераторами та художниками. Він залишив нащадкам десятки книг (у тому числі підручників), брошур, понад сотню інших наукових публікацій. Багато його праць було перекладено іноземними мовами, і тривалий час про нього дуже схвально відгукувалась іноземна преса.

Прихильність М. Драгомирова до всього українського, підтримка ним української культури, поза сумнівом, пояснювалася його українським корінням: мати була українка, по батьковій лінії серед предків були українські козаки. Ще коли М. Драгомиров був командуючим військового округу, він запроваджує використання українських пісень у військах округу. «Нужно сказать, – пише один з мемуаристів, – что до Драгомирова пение в войсках украинских песен строго воспрещалось и уничтожение запрета было большой заслугой покойного перед родиной. Любя пение родных песен и введя их в войске, Драгомиров не мог слушать их без особого

умилення. Нерідко можна було його видіти сидячого, под аккомпанементи бандури, какою-либо старинною українською думою із часів Сагайдачного, Дорошенка, Хмельницького, Мазепи»³¹.

15 жовтня 1905 р. М. Драгомирова не стало. Він був похований у склепі біля Вознесенської церкви поруч генеральської садиби. На похорони зібралось багато народу, було отримано сотні телеграм зі всієї Росії та з-за кордону. Були вінки від короля Румунії, французького військового міністерства, болгарського військового міністра і генштабу, військових з інших країн. На жаль, родовий склеп Драгомирових, де спочивав генерал, не зберігся. Наприкінці 1970-х рр., під час відзначення 100-ліття російсько-турецької війни, в Болгарії було ухвалено впорядкувати могилу генерала, національного героя цієї країни, однак точне місце його останнього спочинку так і не знайшли. Проте Болгарія не забула нашого земляка, на його честь у цій країні названо два міста. У сучасному Конотопі споруджено пам'ятник М. Драгомирову, його ім'ям названа одна з вулиць міста. 2007 р. на цій вулиці (Драгомирова, №18) було відкрито Музей-садибу генерала. 17 червня 1999 р. ім'я М. Драгомирова було присвоєно новозбудованій вулиці в Печерському районі м. Києва³². У Києві по вулиці М. Грушевського, №32 стоїть особняк командувача військами Київського військового округу М. Драгомирова, споруджений за проектом архітектора В. Ніколаєва (нині – приміщення Посольства Китайської Народної Республіки). Фасад садиби оформлено у ренесансному стилі і прикрашено воєнною символікою, ліпниною шоломів, зброї, військових обладунків тощо. У будинку був зроблений перший у Києві ліфт через те, що Драгомирову після поранення важко було пересуватися сходами на другий поверх.

М. Драгомиров продовжив військову справу свого козацького роду. Одним з перших він звернувся до проблем навчання і виховання військ, написав десятки наукових праць з військової психології, тактики і воєнної історії. Генерал заохочував розвиток українського театрального, музичного та художнього мистецтва, літератури, регіональних наукових досліджень тощо. Перебування М. Драгомирова на посаді генерал-губернатора Південно-Західного краю характеризується низкою кроків, які сприяли важливим соціально-економічним та культурним зрушенням у житті України.

Його життєвий шлях свідчив, що чимало представників вищої аристократичної еліти імперії українського походження, попри свій зв'язок з російською державною системою, не втратили повністю своєї національної ідентичності і зберігали чимало виразних ознак національної суспільної і культурної поведінки. Втративши свого часу гетьманський монархічний концепт, українська козацька еліта замінила його лояльністю російському імператору. Однак при цьому вона зберігала історичну пам'ять, інстинктивно прагнула оберігати відчуття власної гідності, виявляла виразні ознаки національного самоствердження.

Цілком ймовірно, що генерал М. Драгомиров міг опинитися в колі нащадків козацької старшини – Лизогубів, Ханенків, Кочубеїв, Дорошенків та ін., які підтримали прихід до влади П. Скоропадського у 1918 р. і взяли участь у будівництві Української Держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Дуров В. В ночь с 14-го на 15-е. У Зимницы // Герои Шипки: Сборник / Сост. О. Михайлов. – М., 1979. – С. 9–36.

² Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 427 с.; Матвієнко А. А. Михайло Драгомиров: Історико-біографічна повість. – К., 2006. – 416 с.; Іванова В. О. Діяльність М. І. Драгомирова в системі професійної військової освіти Російської імперії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2011. – С. 113–118.

³ Двадцятипятилетний юбилей генерала Драгомирова // Исторический вестник. – 1893. – №11. – С. 619–620.

- ⁴ Драгомиров М.И. Очерки австро-прусской войны в 1866 году: С большим планом Кениггрецкого поля сражения. – СПб., 1867. – 238 с.; *его же*. Записки тактики для военных училищ: Курс младшего класса. – СПб., 1866. – 132 с.
- ⁵ Стрюк Ю. Виховний ідеал Григорія Ващенко і його значення в педагогічній діяльності офіцерів // Народна Армія. – 1998. – 21 квітня.
- ⁶ Толстой Л.Н. Собрание сочинений: В 22-х т. – Т.16: Публицистические произведения 1855–1886 гг. – М., 1983. – С.400, 407.
- ⁷ Драгомиров М. Война и мир гр. Толстого с военной точки зрения // Очерки: Разбор «Войны и мира», Русский солдат, Наполеон I, Жанна д'Арк. – К., 1898. – С.3–136; Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – Т.34: Произведения 1900–1903 гг. – М., 1952. – С.284.
- ⁸ Побожій С.І. Ілля Рєпін і Сумщина: Монографія. – Суми, 2009. – С.11, 335.
- ⁹ Садовський М.К. Мої театральні згадки. – К., 1956. – С.197.
- ¹⁰ Драгомиров М.И. Избранные труды. Вопросы воспитания и обучения войск. – М., 1956. – С.81.
- ¹¹ Драгомиров М. Учебник тактики. – СПб., 1879. – 459 с.
- ¹² Деникин А.И. Старая армия. Офицеры. – М., 2005. – С.150.
- ¹³ Драгомиров М.И. Очерки австро-прусской войны в 1866 году. – С.235.
- ¹⁴ А[ндреевский] Е.К. М.И. Драгомиров, командующий войсками: (Из отрывочных воспоминаний) // Русская старина. – 1912. – Т.152. – С.399–400.
- ¹⁵ Витте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. – Т.1. – Л., 1924. – С.130.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.576. – Спр.65. – Арк.65–71, 82.
- ¹⁷ Рибаків М.О. Хрещатик відомий і невідомий. – К., 2003. – С.73, 106; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г.Боряк. – К., 2013. – С.282–285.
- ¹⁸ ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.853. – Спр.67. – Арк.1.
- ¹⁹ Садовський М.К. Вказ. праця. – С.130–131.
- ²⁰ Матвієнко А. М.І. Драгомиров і Україна // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.121.
- ²¹ ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.851. – Спр.4. – Арк.131.
- ²² Садовський М.К. Вказ. праця. – С.131.
- ²³ Зильберштейн И.С. Генерал М.И. Драгомиров в изображении Репина (1889–1898) // И.Репин. Художественное наследие / Под ред. Грабаря И.Э., Зильберштейна И.С. – Т.1. – М.; Л., 1948. – С.190–191.
- ²⁴ Побожій С.І. Вказ. праця. – С.50.
- ²⁵ Зильберштейн И.С. Указ. соч. – С.197.
- ²⁶ Рибаків М.О. Вказ. праця. – С.63–64; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІІ. Листування. – Спр.66907–66909. Листи Драгомирова М.І. Антоновичу В.Б. (5 червня 1873 р. – 17 жовтня 1887 р.). – Арк.3–4.
- ²⁷ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. – Нью-Йорк, 1955. – С.228.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф.І. Літературні матеріали. – Спр.45739. Лист Драгомирова М.І. Багалію Д.І. від 15 жовтня 1900 р. – Арк.1.
- ²⁹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С.230.
- ³⁰ Иенатьев А.А. Пятьдесят лет в строю. – М., 1986. – 752 с.
- ³¹ И.Репин. Художественное наследие. – Т.І. – С.188.
- ³² Євтушенко О.В. Вшанування пам'яті генерала М.І. Драгомирова // Сумська старовина. – 2006. – №XVIII–XIX. – С.7–12; Рішення Київської міської ради від 15 березня 2012 року «Про внесення змін до рішення Київської міської ради від 17.06.99 №297/398 Про найменування нової вулиці» // Хрещатик. – 2012. – 4 квітня. – №47. – С.6.